

Nada Polovina¹

Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

UDK
316.356.22
316.361
314.114

REPRODUKTIVNO PONAŠANJE U SVETLU ČETIRI KLJUČNA EKOSISTEMSKA FAKTORA UTICAJA²

APSTRAKT Analiza fenomena reproduktivnog ponašanja u ovom radu ima za cilj da istakne složenost teme i značaj multidisciplinarnog pristupa njenom sagledavanju i kreiranju politika delovanja u ovom domenu. Tema je razmatrana u skladu sa sistemskim pristupom u nauci koji naglašava celovitost i međupovezanost različitih nivoa sistema/konteksta (mikro, mezo i makro nivo) u okvirima date životne realnosti i opazivih ponašanja pojedinaca, porodica i grupa. U duhu ovog pristupa i u skladu sa postavljenim ciljem, fenomen reproduktivnog ponašanja prvo se tematski pozicionira u mreži različitih ekosistemskih faktora uticaja a za detaljniju analizu se izdvajaju četiri disciplinarna okvira koja nude i četiri pristupa razmatranju reproduktivnog ponašanja. Reč je o demografskom pristupu (pitanja dinamike populacionog rasta i opadanja, strukture reproduktivno aktivnog stanovništva i slično), sociološkom pristupu (pitanje uslova društvenog života i normi koje opredeljuju preferirane životne stilove), psihološkom (motivacija za roditeljstvo, odnos pojedinca prema sopstvenoj seksualnosti i ulozi pola) i feminističkom pristupu razmatranju teme. Rad ukazuje na to da su granice između ovih disciplinarnih okvira često fluidne a preklapanja brojna, kao i to da se među njima stvaraju specifične spone.

Ključne reči: reproduktivno ponašanje, ekosistemski faktori, demografski faktor, sociološki faktor, psihološki faktor, feminizam, reproduktivno ponašanje

UVODNA RAZMATRANJA

Domen reproduktivnog ponašanja, odnosno potencijalnog i/ili realizovanog roditeljstva, tema je koja u savremenim uslovima života dobija brojna nova značenja i određenja, te traži novi pristup u praktičnom

1 E-mail: npolovina@rcub.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je realizovan u okviru projekata br. 179034 i br. 47008 koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period 2011–2014.

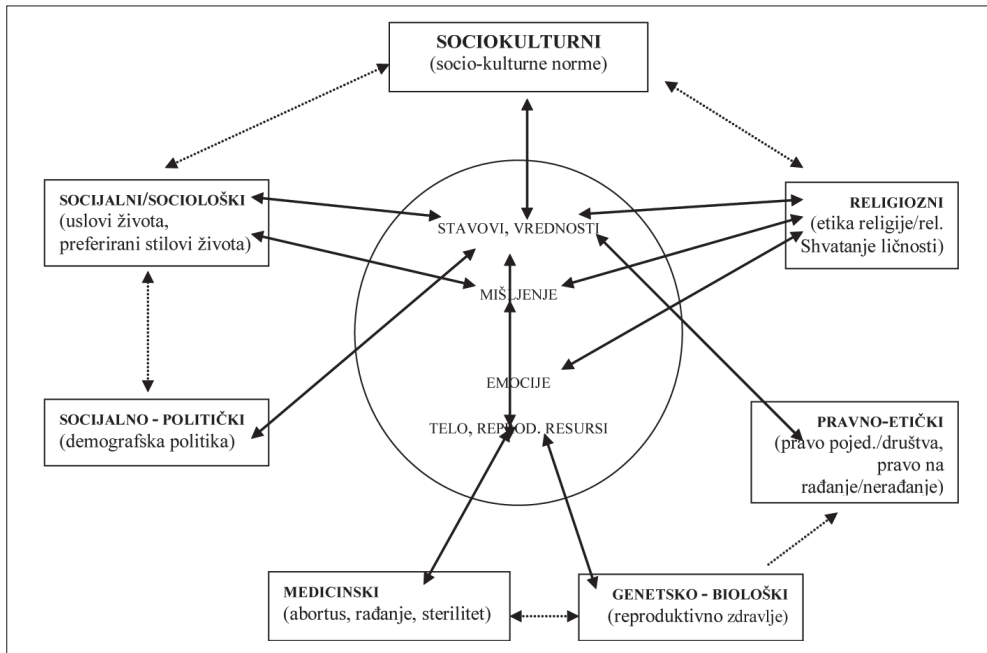
rešavanju i u proučavanju. Nova značenja se generišu iz tokova procesa globalizacije i modernizacije društava i odražavaju promene u vrednostima i praksama roditeljstva i porodičnog života, kao i promene u dometima savremene medicine – posebno u oblasti savremenih reproduktivnih tehnologija. Dinamičnost promena, podjednako kao i složenost fenomena reproduktivnog ponašanja, čine ovu temu stalno aktuelnom i izazovnom za razmatranje.

Složenost fenomena reproduktivnog ponašanja određuju dve povezane činjenice. Prva se tiče suštinskog obeležja teme, a to je da istovremeno duboko zadire i u privatni i u javni domen ljudskog funkcionisanja. Druga je činjenica da na reproduktivno ponašanje utiču brojni i međusobno isprepleteni faktori. Predstavljanje ove mreže uticajnih faktora važno je jer je to ujedno i predstavljanje podloge koja čini kontekst svakog izdvojenog razmatranja pojedinačnih faktora uticaja, prepoznatljivih i na opštem i na individualnom planu – bilo da su ovi planovi fokusirani preko realiteta življenja ili kroz stručna razmatranja. Mrežu uticajnih faktora predstavimo grafičkim modelom (Grafički prikaz br. 1) i tabelom koja prati projekcije svakog od pristupa na opštedruštvenom i na individualnom planu (Tabela br. 1).

Grafički prikaz br. 1 daje mogućnost sagledavanja celovitosti konteksta problema, kao i doprinose pojedinih faktora uticaja. Ovo zbirno predstavljanje čini transparentnijim višeslojnu i složenu interakciju pojedinca i njegovog okruženja kada je u pitanju tema reproduktivnog ponašanja. Ponuđeni grafički prikaz nam daje mogućnost da diferenciramo dva pristupa sagledavanja problema. Prvi se usredsređuje na spoljašnji – ekosistemski nivo faktora uticaja i problema artikulisanih u različitim sistemima mišljenja koji u obradi teme prioritet daju makrosistemskim činionicima. Neki od ovih sistema mišljenja pripadaju domenu nauke (ekonomija, pravo) a drugi domenu društvenog sistema i društveno angažovanih pokreta. Granice između ovih sistema mišljenja često su fluidne a preklapanja brojna. Drugi pristup usredsređuje se na unutrašnji plan u kome se faktori ekosistema prelamaju, povezuju sa ličnim potrebama, motivima i prethodnim iskustvima i tako dobijaju individualizovana značenja i određenja. Prelazak sa opšteg na individualni plan je, u stvari, prelazak sa sistema mišljenja na delatni sistem – jer je čovek

taj koji odmerava uslove, bira vrednosti i priklanja im se svojim delovanjem ili nedelovanjem.

Grafički prikaz br. 1: *Različiti pristupi problemu reproduktivnog ponašanja*

U proces sagledavanja i praćenja problematike reproduktivnog ponašanja, kao što se vidi iz grafičkog prikaza, uključuju se brojni stručnjaci. Politikolozi i sociolozi tako prate socijalno-političke prilike koje odražavaju dinamiku populacionog rasta i opadanja, ali i razmatraju uslove društvenog života i normi koje opredeljuju preferirane životne stilove. Ekonomisti, s druge strane, prate radne strukture aktivnog stanovništva i odraz na ekonomski rast i standard života. Medicinari i biolozi bave se pitanjima reproduktivnog zdravlja, rađanja i nerađanja, dok pravници razmatraju prava pojedinca i prava države/društvene zajednice, kao i prava na rađanje i prava na nerađanje. Psiholozi usmeravaju fokus na razmatranje motivacije za roditeljstvo, odnos prema sopstvenoj seksualnosti, način građenja polnog identiteta i polnih uloga i slično, a teolozi na etiku religijskog poimanja rađanja i prokreacije. Svoj doprinos razvijanju teme i razmatranju problema dali su i brojni društveni pokreti, među kojima treba izdvojiti feministički pokret.

Priroda i složenost problema prepoznaju se i u ravni svakodnevnog života i u stručnom bavljenju temom gde se susreću i sudaraju nativizam

i environmentalizam, teleološko i bihevioralno, biološko-psihološko i vrednosno. Odraž različitih faktora uticaja na individualni i na društveni plan pristupu teme predstavimo tabelarno (Tabela br. 1).

Tabela br. 1: Različiti faktori uticaja iskazani u aspektima individualnog i šireg društvenog plana

FAKTORI UTICAJA	INDIVIDUALNI PLAN	DRUŠTVENI PLAN
Demografski	Ljudski resursi (količina, broj); odnos polova kao jedinstveni resurs	Opšti uslovi proizvodnje i ishrane
Istorijski	Stanje ljudskih resursa u konkretnom vremenu i prostoru	Uslovi života u konkretnoj zajednici
Ekonomski	Oblik organizacije porodičnog života	Oblik organizacije proizvodnje
Sociokulturni	Vrednosni sistem i način života u porodici	Kulturno nasleđe i kolektivna svest (društvene norme)
Religijski	Odgovornost prema novom životu	Duhovne norme
Pravno-etički	Pravo pojedinca/ pojedinke na izbor, rađanje/abortus	Pravo društvene zajednice
Sociološki	Kvalitet svakodnevnog života – savremeni porodični odnosi i roditeljstvo	Uslovi svakodnevnog života koji prate modernizaciju društava; sudar patrijarhalne tradicije i modernih stilova života
Feministički	Asimetričnost roditeljstva, različita priroda iskustva majčinstva i očinstva	Dekonstrukcija patrijarhalnih institucija „majčinstva” i „očinstva”
Biomedicinski	Odnos pojedinca prema sopstvenim reproduktivnim resursima	Medicinsko-pravna regulacija prekida trudnoće i rađanja

U radu ćemo se zadržati na nekim od ključnih perspektiva iz kojih se može pristupiti ovoj temi. To su demografski pristup, sociološki pristup, psihološki i feministički pristup pitanjima reproductivnog ponašanja. Ove pristupe smo izdvojili zbog širine i snage njihovog delovanja na reproductivno ponašanje.

DEMOGRAFSKI PRISTUP

Istorijski gledano, početna stručno utemeljena interesovanja za temu reproductivnog ponašanja imala su demografsko populacioni karakter. Ovakva su interesovanja stara više od 200 godina i vezuju se za britanskog demografa i političkog ekonomistu Roberta Maltusa (Robert Malthus), koji je svoja razmišljanja, objavljena u „Eseju o populaciji” usmerio na tada gorući problem u Engleskoj – problem neusklađenosti broja stanovnika i postojećih prirodnih i socijalnih resursa (Kennedy 1994, 5). Problemi koji su se pomaljali iz pomenutog nesklada (prenaseljenost, socijalna beda, nasilje/ratovi, iseljavanja) duboko su pogađali zajednicu i pojedince namećući brojne izazove za dalji opstanak i razvoj društva. Početna interesovanja za temu imala su u fokusu makro plan – nivo društvene grupe i nacije. Demografsko populaciona orijentacija u pristupu problemu nastavila je svoj razvoj, dosežući danas do globalnih i visoko diferenciranih svetskih statistika. Iako su opšti trendovi i „ukrštanja” makrosistemskih faktora u središtu interesovanja demografskih populacionih studija, jasno je da u osnovi svih globalnih pokazatelja stoje individualne akcije i odluke. Tako se demografske varijable kreću u veoma širokom rasponu – od broja zaposlenih na 1.000 stanovnika, opsega i prirode migracija, do vremena stupanja u brak i željenog broja dece. Broj dinamičkih faktora i njihovih sklopova koji su u kasnijim demografskim studijama „isplivavali” na površinu neprekidno se povećavao što je, uz nagli globalni rast broja stanovnika početkom i sredinom XX veka, i uz pojačano naglašavanje individualnosti i prava pojedinca, doprinelo uključivanju sve većeg broja različitih profesija zainteresovanih za sagledavanje i ovladavanje ovom značajnom sferom realnosti.

Doprinosi demografskih studija razvoju sagledavanja teme su višestruki, a ovde ćemo posebno istaći dva, po našem viđenju, veoma bitna doprinosa. Prvi je taj što demografske studije mapiraju širok krug činilaca i niz važnih tačaka koje predstavljaju plodnu osnovu za dalje produbljene analize u okviru drugih

naučnih disciplina. Drugi je taj što upravo demografske promene čine onaj nevidljivi deo konteksta svakodnevnog života koji ne možemo lako uočiti iako posledice tih promena ne možemo izbeći. U tom smislu, demografske analize i podaci nam predočavaju očekivanu i moguću sliku budućih životnih uslova i time nam otvaraju prostor za blagovremeno preventivno delovanje i akcije.

U okviru demografskog pristupa analizi reproduktivnog ponašanja, tema rađanja se sagledava na nivou globalnog društvenog sistema i cele populacije kao oblik biološke reprodukcije ukupnog stanovništva na određenoj teritoriji. Kada demografija govori o reproduktivnom ponašanju onda to čini preko raznolikih statističkih pokazatelja od kojih su najilustrativniji: *stopa nataliteta* (odnos između broja živorođene dece i ukupnog broja stanovnika na određenoj teritoriji), *stopa ukupnog fertiliteta* (hipotetska mera koja na osnovu aktuelnog reproduktivnog ponašanja žena predviđa broj živorođene dece u budućem periodu), *prosečan broj dece u porodici*. Opseg faktora koji interesuje demografe veoma je širok – od makrosistemskih faktora (broj rođenih, broj umrlih, broj mladih i starih, broj reproduktivno aktivnih žena prema broju reproduktivno aktivnih muškaraca; visina nacionalnog dohotka po glavi stanovnika, stepen obrazovanja i zaposlenosti muškaraca i žena, osobenosti stanovanja i zdravstvene zaštite) do mikrosistemskih faktora (činioci individualnog funkcionisanja: vreme stupanja u brak, veličina porodice, željeni broj dece i slično).

O značaju demografskih uslova najrečitije govore sami demografski podaci. Sistematsko prezentovanje demografskih podataka nije tema ovog rada niti domen kompetencija autora rada, ali ćemo navesti neke od podataka, pre svega kao ilustraciju i naznaku stanja i problema koji se iz njih mogu naslutiti. Globalnu svetsku scenu karakteriše nagli porast broja stanovnika – poslednjih 200 godina broj stanovnika se povećava geometrijskom progresijom (1987. godine je iznosio 5 milijardi stanovnika, 1999. godine 6 milijardi, a 2011. godine 7 milijardi stanovnika) (cf. UNICEF 1999). Ovakav populacioni rast, međutim, prate i velike regionalne neusklađenosti i neravnoteže koje se ispoljavaju u prenaseljenosti i nenaseljenosti pojedinih delova sveta. U tom smislu, analitičar vremena i globalnih svetskih procesa Pol Kenedi (Kennedy 1994) govori o faktoru populacione moći kao jednom od tri ključna makrosistemska faktora od čije ravnoteže, odnosno neravnoteže zavisi razvoj

i prosperitet svake socijalne grupe. Populaciona moć (brojnost), moć zemljišta (kao izvora hrane i vode) i moć tehnologije kao moć korišćenja prirodnih i ljudskih resursa, kada su u dobroj ravnoteži, predstavljaju ključ dobrobiti i razvoja. Jasno je da manjkavost u bilo kom od tri faktora kreira različite tipove neravnoteža. Tako, na primer, dolazi do razlike između materijalno bogatih a potomstvom siromašnih delova sveta naspram materijalno siromašnih a potomstvom bogatih delova sveta. Tu su, isto tako, neravnoteže koje vode ka diferenciranom rastu pojedinih etničkih grupa (sa pratećim jačanjem/slabljenjem religijskih uticaja, društvenih normi i stilova života) i razlika u pogledu nivoa modernizacije svakodnevnog života.

Nije teško zaključiti da se svaki od naznačenih aspekata neravnoteže odražava na osobenosti porodičnog života i na mesto i položaj žena u društvu. Odraz navedenih makrosistemskih faktora na porodični život i život žena i muškaraca, karakteristični za zemlje Zapada ali i deo istočnoevropskih zemalja koje teže ka modernizaciji, ilustruju socijalni trendovi kao što su: opadanja stopa rađanja, odlaganje ulaska u brak, odlaganje materinstva i ulaska u roditeljsku ulogu i povećanje broja razvoda (Townsend 2003; Gidens 2005; Thévenon 2008; Holloss and Bernardi 2009). Iako su trendovi/obrasci u sferi reproduktivnog ponašanja isti u razvijenim zemljama Zapada i manje razvijenim zemljama Istočne Evrope, sklopovi i obeležja faktora uticaja su takvi da stvaraju veoma različite interpretacije zašto se to dešava.

Teza koja je u stručnim krugovima široko prihvaćena od sedamdesetih godina naovamo povezuje opadanje stope priraštaja stanovnika sa tranzicijom od tradicionalne ka modernoj porodici, što uključuje promene u veličini, strukturi, organizaciji i funkcionisanju porodice. Smatra se da su u osnovi ove tranzicije promenjena pozicija i promenjena očekivanja od strane žene, sve duže školovanje, razvoj sofisticiranih metoda kontracepcije i rastuća urbanizacija koja stvara otežane uslove za gajenje dece. Kada je reč o ženama, jedna od posebno uočljivih promena jeste sve veće učešće žena na tržištu rada, posebno žena koje su u braku i koje imaju decu. U tom smislu, dok je 1970. godine učešće udatih žena koje imaju decu na tržištu rada u SAD bilo 40%, do kasnih 1990. godina to učešće je iznosilo 70%. Pored toga, žene su se od 1970-ih sve više obrazovale i zapošljavale i u onim domenima rada gde su pre

dominirali muškarci stvarajući pretpostavke za bolji razvoj karijere (Levine and Pittinsky 1997; Risman and Sumerford Johnson 1998).

Kada je reč o Srbiji, specifičnu demografsku sliku „ocrtavaju” dve grupe podataka. Prva se odnosi na socijalne trendove karakteristične za procese modernizacije društva, a druga na specifičnosti izrasle na lokalnim istorijskim i socio-kulturnim okvirima funkcionisanja. To su: sve duže školovanje žena (prema podacima iz 2009. godine³ na visoke škole i fakultete upisano je 55% žena a među svim diplomiranim studentima ih je 61%), odlaganje vremena ulaska u prvi brak i odlaganje vremena rođenja prvog deteta (na primer, u periodu od 1970. do 1990. prosek godina za žene koje stupaju u prvi brak je pomećen sa 21,67 godina na 23,38⁴, a granica rođenja prvog deteta je pomerena sa 22,09 godina na 23,89). U istom periodu (1971–1989) u Srbiji (bez Kosova i Metohije) povećao se i broj vanbračno rođene dece (sa 118,75 na 130,3 vanbračno rođenih na 1.000 živorođene dece), ali je procenat priznavanja očinstva smanjen – sa 49,36% na 40,38% slučajeva na 100 vanbračno rođene dece (Republički zavod za statistiku 2007, 183; Republički zavod za statistiku 2009). Takođe, već duže godina beleži se pad stopa ukupnog fertiliteta na nivo ispod praga generacijskog obnavljanja (2001. godine iznosila je 1,6, a 2010. godine 1,4⁵). Paralelno sa ovako niskom stopom rađanja, beleži se i stalno visok broj abortusa. Prema Rašević i Sedlecki procenjeni broj indukovanih abortusa u Srbiji /bez Kosova i Metohije/ je 90,5 na 1.000 žena uzrasta 15–49 godina (Rasevic and Sedlecky 2009).

Još jedan značajan podatak daje nacionalna studija o korišćenju vremena u Srbiji u 2010/2011. godini (Republički zavod za statistiku 2012). Nalazi ove studije pokazuju da žene u Srbiji, nezavisno od njihovog nivoa obrazovanja, provode u proseku pet sati dnevno obavljajući neplaćene/domaće poslove, tri sata se u proseku bave decom kao osnovnom aktivnošću (muškarci oko jedan sat), odnosno sedam sati ako se uzmu u obzir paralelne aktivnosti – najčešće je reč o spremanju stana kada je i dete prisutno (muškarci to čine oko četiri sata, najčešće je reč o slobodnom vremenu).

3 Cf. Republički zavod za statistiku 2012.

4 Za muškarce koji stupaju u prvi brak prosek godina se pomerio od 21,63 do 23,22 godine.

5 Cf. Republički zavod za statistiku 2012.

Već ovaj skromni pregled podataka ukazuje na značaj praćenja demografskih trendova za formiranje osnovnih smernica i u domenu politika rodne ravnopravnosti. Jasno je da nivo zdravstvenog prosvetavanja nizak (posebno u segmentu poznavanja i korišćenja kontraceptivnih sredstava), kao i to da smo, uprkos školovanju i zaposlenosti žena, daleko od ravnopravnosti kada je reč o odgovornosti za reproduktivno funkcionisanje i angažovanje u procesu odgajanja dece.

SOCIOLOŠKI PRISTUP

Baveći se socijalnom sferom života, sociološki pristup ima dodirne tačke i preklapanja sa demografskim pristupom, ali se u punom smislu razvija u prostoru između politike, ekonomije i životne svakodnevnice. Tako, sociološka nauka, produbljuje one aspekte reproduktivnog ponašanja koji su povezani sa funkcionisanjem porodice (kao osobenog mikrosistema koji posreduje između individualnog ponašanja i šireg društvenog plana), kao i promenama u funkcionisanju porodice tokom modernizacije društva.

SAVREMENA PORODICA I RODITELJSTVO U MEĐUNARODNOJ PERSPEKTIVI

O promenama u braku i obrascima porodičnog funkcionisanja koji prate modernizaciju života ilustrativno govori metaanaliza nalaza istraživanja koja su u periodu 1972–1994. godine sprovedena na prostoru SAD (Jacques 1998). U okviru ove metaanalize izdvojene su sledeće (post)moderne teme: (1) opadanje jednog univerzalnog standarda porodične organizacije; (2) rastuće kulturne raznolikosti koje se opažaju kao legitimne – raznolikosti koje se sve više zasnivaju na afektivitetu i postignućima koje proizlaze iz naglašavanja relacije kooperativnosti, prijateljstva, individualnog izbora; (3) uticaj mas medija na konceptualizacije porodičnog života; (4) kraj i/ili gubitak lične sreće ili ličnog i porodičnog životnog zadovoljstva.

Osobenosti moderne porodice razmatra i Anđelka Milić (Milić 1988; 2007) ukazujući na sledeće promene: (a) promene u vremenskom određivanju tranzicionih tačaka (stupanje u brak, zapošljavanje, rađanje) i posledične promene u normiranju čitavog procesa životnog toka; (b)

nuklearizacija porodice (ideal male porodice) u sklopu rastuće urbanizacije; (c) procesi individuacije dobijaju na važnosti (dugotrajan proces obrazovanja, emancipacija žena, težnja ka visokom životnom standardu); (d) promene u odnosu generacija i odnosu polova u porodici – odvajanje i osamostaljivanje mladih, umnožavanje socijalnih i porodičnih uloga žene, kontraceptivna sredstva koja stvaraju mogućnost planiranja porodice (Milić 1988, 14–28). Sve ove promene, kako ističe autorka, promovišu niži fertilitet jer nose pojave i procese koji ličnom faktoru (individualnoj svesti), daju dodatnu težinu u domenu reproduktivnog ponašanja jedinki.

Upravo značaj ličnog faktora naglašava i Entoni Gidens (Anthony Giddens), koji ukazuje na to da savremena porodica više ne predstavlja ekonomsku jedinicu, da su brak i seksualnost odvojeni kao što je odvojena i seksualnost od reprodukcije (veliki broj dece se rađa izvan braka). Gidens ističe da se kao „okoštale institucije” savremeni brak i porodica i dalje isto zovu, ali im se priroda iznutra promenila (Gidens 2005, 83). Isti autor smatra da u savremenoj porodici par (venčan ili ne) predstavlja središte porodičnog života, a da osnovu trajanja partnerstva čini ljubav, seksualna privlačnost, emocionalna komunikacija i intimno obavezivanje kao osnova trajanja partnerstva. Takođe, Gidens ukazuje na to da je dece sve manje ali i da je njihov značaj za roditelje sve veći, i dodaje da u savremenim uslovima života odluka roditelja da imaju dete znači nešto veoma različito od onoga što je značila u prethodnim generacijama – ta se odluka donosi, pre svega, na osnovu psiholoških i emocionalnih potreba (ibid., 85).

Bazirajući svoja razmatranja na empirijskim istraživanjima u 14 zemalja u EU, Bjornberg i Sas (Bjornberg and Sass 1997) ističu da je u evropskim zemljama nuklearna forma porodice samo jedna od formi življenja, da su muškarci i žene i dalje motivisani da ulaze u zajedništvo ali da su se uslovi i pretpostavke održavanja partnerstva promenile. Autori naglašavaju da je moderni porodični život nestabilan, a činjenica da su roditeljstvo, partnerstvo i porodica razdvojeni i da se razvijaju kao posebne institucije unosi dosta konfuzije u percepcije kako se svakodnevno baviti relacijama. Stoga ne čudi da se u okvirima međunarodne naučne zajednice koja se bavi pitanjima porodice u prvoj dekadi ovog milenijuma vodi debata o pitanjima definisanja i tipologija savremenih porodica. U tom kontekstu nešto drugačiji pravac razmišljanja od

Gidensovog srećemo u analizama drugih autora koji ističu da je u savremenom životu briga za dete/decu jedini konstitutivni element definicije porodice i element koji porodice razlikuje od partnerskih veza, bračne veze, domaćinstva i srodničkih veza (Renner 2009). Postavku o odvajanju pojmova brak i porodica, ovi autori ilustruju definicijom porodice u dokumentima UN, a koja glasi

„porodicu čini najmanje jedna (odrasla) osoba ili grupa ljudi koja brine za dete/decu i koja je kao takva (kao porodica) prepoznata u zakonodavstvu ili običajima države članice” (Renner 2009, 32).

Pre nego što pređemo na pitanje sociološkog pristupa pitanjima reproduktivnog ponašanja u našoj sredini, želimo da ukažemo na nalaze jedne komparativne studije (Reher 1998) koji sugerišu da se u Zapadnom svetu lako mogu identifikovati oblasti gde su porodice i porodične veze relativno „jake” (porodične grupe imaju prioritet nad individuum) i oblasti gde su one relativno „slabe” (gde individua i individualne vrednosti imaju prioritet nad svim ostalim). Geografija takvih porodičnih sistema sugeriše da su centralni i severni deo Evrope, zajedno sa severnoameričkim društvima okarakterisani relativno slabim porodičnim vezama, dok su u mediteranskoj oblasti te veze jake. Postoje indikacije da ove razlike imaju duboke istorijske korene i da su možda vekovima karakterisale evropske porodice. Kako ističe autor ove analize, nema mnogo dokaza da se ove razlike danas umanjuju na bilo koji fundamentalni način.

Stanovište o geografiji porodičnih sistema preklapa se sa poznatim formativnim delovanjem socio-kulturnih činilaca. Kako ističe Anđelka Milić,

„porodica je društvena institucija koja se u svom postojanju i funkcionisanju (pa i onom segmentu koji se tiče reproduktivnog ponašanja) oslanja na duboko skrivene slojeve društvenog nasleđa u obliku veoma strukturnih sklopova i kulturnih obrazaca, a svakodnevni porodični život se reguliše običajima koje svaki pojedinac usvaja u veoma ranoj socijalizaciji” (Milić 2004, 316).

SAVREMENA PORODICA I RODITELJSTVO U SRBIJI

Razmatrajući tokove promena u procesu transformacije jugoslovenske porodice, Anđelka Milić konstatuje da je podsistem roditelj-deca doživeo

dublje i značajnije promene od konjugalnog (partnerskog) podsistema uloga, te da se težište porodičnog života u našoj sredini postavlja na odnosu roditelj-dete (Milić 2007).

Od devedesetih godina naovamo, podstaknuti nepovoljnim demografskim trendovima u našoj sredini, sociolozi su pojačali svoje interesovanje za temu niske rodности nastojeći da iz svog ugla objasne nepovoljno stanje stvari. Istraživanje roditeljstva u domaćoj sociologiji porodice intenzivirano je u poslednjoj deceniji 20. veka. U sklopu ovih istraživanja temom reproduktivnog ponašanja posebno su se bavile Marina Blagojević (Blagojević 1993a; 1993b; 1996; 1998) i Ljubica Rajković (Rajković 2002). Obe autorke su istraživale pitanje odlučivanja o roditeljstvu i dovodile ovaj segment ponašanja u vezu sa aktuelnim društvenim uslovima života i prisutnim društvenim normama.

Blagojević problem niskog fertiliteta u Srbiji posmatra kao odraz visokog vrednovanja deteta i ograničavajućih životnih uslova – rađa se onoliko dece koliko, prema svojim očekivanjima i shvaćenim obavezama, roditelji mogu odgajiti u postojećim uslovima. Ista autorka ističe da je u postojećim uslovima prisutan tip „žrtvenog roditeljstva” koji podrazumeva da se individualni životi roditelja, a posebno majki usredsređuju na decu (Blagojević 1998, 57). Autorka se pitanjem roditeljstva – motivacije i odlučivanja o roditeljstvu posebno bavila u dva istraživanja (Blagojević 1993a; 1998). Prvo je realizovano 1988. godine na uzorku od 1.310 ispitanika oba pola, različitog uzrasta (srednjoškolci, studenti, radnici, stručnjaci), iz gradske sredine. Motivacija za roditeljstvo ispitivana je indirektno preko stavova o roditeljstvu. Kao najvažniji motiv, sa manjim ili većim varijacijama zastupljenosti, pojavljivao se motiv produženja vrste, a potom motiv „smisao, svrha života” (njegova zastupljenost raste sa godinama starosti). Muškarci svih uzrasta kao i ispitanici mlađeg uzrasta prioritet su davali motivu produženja vrste dok se kod obrazovanih žena težište pomeralo ka motivu „brinuti o nekome” (Blagojević 1993a, 334–335). Autorka izdvaja i grupu ispitanika koje karakteriše nedoumica u donošenju odluka, tj. onih koji, čak ni na nivou ispitivanja verbalno samodeklarisane motivacije ne mogu da donesu odluku. Opšti zaključak predstavljenog istraživanja jeste da su stavovi o roditeljstvu pretežno uslovljeni makrodeterminantama i da ključ u razumevanju motivacije za roditeljstvo treba tražiti u svakidašnjem životu (ibid., 585).

U opsežnoj studiji realizovanoj 1997. godine (Blagojević 1998), zasnovanoj na istraživanju na reprezentativnom uzorku majki dece uzrasta 3–9 godina na teritoriji Srbije bez Kosova, Blagojević izvodi sledeće zaključke: dominantni uticaj na rađanje ima *lični stav žene*, potom *porodične okolnosti* a onda mere populacione politike; žene imaju dominantnu ulogu u roditeljstvu – od odluke o rađanju pa sve do podizanja i čuvanja dece; deca koja su rođena željena su u 90% slučajeva; veliki broj žena bi želeo da ima više dece no što ih već ima, ali se kao prepreka vide *materijalna opterećenja*. Autorka smatra da je pad stope nataliteta vezan za dominantnu poziciju žena u odlučivanju, s jedne strane, i istovremeno nepovoljne uslove i nizak kvalitet života koji ženske resurse intenzivno i ekstenzivno iscrpljuju, s druge strane. Zanimljivost i podsticajnost ovih nalaza stoji naspram kritika u okvirima same sociologije (da li je moguće održati lični stav žene u uslovima još uvek izraženih patrijarhalnih odnosa), ali i činjenice da je ovde tema razmotrena samo iz ugla žene. Ograničavajuću vrednost ovih rezultata svakako daje i metodologija istraživanja koja počiva na sociološki legitimnom metodu ankete i svim ograničenjima koje ovaj pristup nosi ako želimo da zahvatimo temu odlučivanja u dubljim ličnim značenjima i procenama.

Platforma koju zastupa Marina Blagojević kreirana je proučavanjem roditeljstva u okviru teorije „svakidašnjeg života” koja uključuje osnovne dimenzije: potrebe, resurse, aktivnosti i zadovoljenje potreba. Autorka ukazuje na postojanje ograničenja u svakoj od ovih dimenzija, što roditeljima donosi izrazito nizak kvalitet svakodnevnog života, a ženama izrazito nizak položaj u porodici i društvu. Sučeljavanje mogućnosti (uslova svakodnevice) i životnih i ličnih potreba snižava stope fertiliteta. Žrtveni model i sam predstavlja blokadu za veći broj dece.

Druga platforma je ona koju zastupa Ljubica Rajković, na osnovu istraživanja porodica sa jednim detetom i porodica sa troje dece u Kruševcu i okolini. Rajković polazi od pitanja da li se uopšte donosi odluka o rađanju ili se rađanje jednostavno dešava, i pravi razliku između odluke o prvom i odluke o trećem detetu kao novim situacijama (tranzicija ka roditeljstvu i izlaženje iz okvira opšte norme), i odluke o drugom detetu (potkrepljeno savremenom ideologijom roditeljstva – poželjnom normom o dvoje dece). Predmet istraživanja ove autorke jeste *proces dogovaranja bračnog para o*

broju dece u porodici na primeru porodica sa jednim detetom i porodica sa troje dece. I ova autorka koristi i kvantitativne (anketa) i kvalitativne metode prikupljanja podataka (intervju, posmatranje). U istraživanju koje je realizovano 1994/1995. godine uzorak ispitanika činili su i muškarci i žene (97 supružnika). Analizom društveno-ekonomskog razvoja lokalne zajednice (kruševački region) i životne svakodnevice i osobenosti lokalnog patrijarhata, autorka zaključuje da niska rodnost nije rezultat ženinih razloga i odluka, niti ženine opterećenosti i porodične i društvene brige zbog te opterećenosti. Ona je, zapravo, rezultat uticaja patrijarhalno-tradicionalnih odnosa u porodici i u društvu, kao i postojanja opšte norme (cilj reprodukcije se postiže rađanjem muškog deteta) koja deluje na individue, potirući njihove individualne razloge i ometajući odlučivanje partnera o broju dece u porodici. Izraženo je nastojanje roditelja da se ima muško dete kako bi se sačuvala tradicija i materijalna dobra. Materijalne nemogućnosti imale su značaja samo kod 1/3 (35%) gradskih porodica. (Rajković 2002, 256). U svojim analizama autorka (ibid., 242–246) izdvaja pet tipova, tačnije obrazaca reagovanja: (1) mladalačko/predbračno planiranje da imaju više dece (zastupljeno kod 10,8% ispitanika); (2) neplanirane ili slučajne odluke tokom braka uslovljene polom već rođene dece (zastupljeno kod 36,05% ispitanika); (3) pasivne ne-odluke o „pravom” broju dece i/ili rutinske odluke vezane za pasivnost/neupotrebu kontracepcije (zastupljeno kod 53,04%), (4) prisilne odluke u slučajevima kada jedan partner nije zainteresovan za rađanje a drugi jeste; (5) odlučivanje o roditeljstvu zasnovano na komunikaciji supružnika (prisutno je samo u 6 od 97 bračnih parova).

Nalazi obe autorke, pored sociološkog, imaju i neosporne feminističke konotacije. Razlike u početnim postavkama i istraživačkom pristupu (od karakteristika uzoraka do primenjenih metoda prikupljanja podataka) proizvode i razlike u interpretiranju nepovoljnog položaja žena kada je reč o reproduktivnom funkcionisanju.

PSIHOLOŠKI PRISTUP

Mnoge demografske i sociološke analize ukazuju na povezanost reproduktivnog ponašanja sa različitim aspektima individualnog funkcionisanja – od vremena stupanja u brak i željenog broja dece do značaja ličnog faktora,

odnosno psiholoških i emocionalnih potreba, motivacije, percepcije relacija, stavova prema rađanju i abortusu. Ovi i mnogi drugi aspekti reproduktivnog ponašanja (na primer, doživljavanje steriliteta, vantelesne oplodnje, stresovi i krize vezani za iskustvo abortusa, postpartalne krize žena i krize partnerskog odnosa i slično), predmet su psiholoških razmatranja. Shodno prirodi psihologije kao nauke, naznačeni segmenti sagledavaju se na način koji teži da zahvati najdublje i najintimnije sfere funkcionisanja pojedinaca, značajnih dijada i porodica. Suštinska komplementarnost demografskih i socioloških studija, s jedne strane, i psiholoških studija, s druge strane, ne čudi – ona (komplementarnost) odražava činjenicu da upravo u psihološkom prostoru pojedinca i porodice brojni makrosistemski i mezosistemski uticaji konvergiraju i dobijaju konkretne obrise, osvešćenja i tumačenja iz kojih se prave izbori i određuju konkretna ponašanja (videti Grafički prikaz br. 1). Poruke i pritisci realnosti koji se prelivaju u svet pojedinaca, muškaraca i žena, susreću se i prepliću sa njihovim unutrašnjim „svetovima” – razvojnim procesima i kumuliranim iskustvima iz kojih izranjaju njihova opredeljenja i važne životne odluke. Ovaj prelazak u psihološki prostor razmatranja problema otvara, i za pojedinca i za psihologiju kao nauku, čitavu lepezu pitanja i dilema, koncepcija i konstrukata koji odražavaju kako strukturu pojave u psihološkoj sferi, tako i različite razvojne procese. Neka od važnih pitanja su: Da li je potreba za roditeljstvom univerzalna ljudska potreba? Šta čini osnovu motivacije za roditeljstvo? Da li je moguće otkriti faktore koji ulaze u proces odlučivanja u vezi sa reprodukcijom? Kako odlučiti u konkretnoj situaciji? Kako se odlučivanje o roditeljstvu odvija u svetu muškarca a kako u svetu žene? Kako se razvijaju roditeljska uloga i roditeljski identitet? Odgovori na ova i slična pitanja u psihologiji elaborisani su u nekoliko poddisciplina kao što su: populaciona psihologija, porodična psihologija, evoluciona psihologija i feministička psihologija.

PSIHOLOŠKI PRISTUP: MEĐUNARODNA PROFESIONALNA SCENA

Polnost je neodvojivi konstitutivni deo ličnosti od samog rođenja i najbazičniji ekosistem sa vrlo razgranatim delovanjem u različitim segmentima čovekovog psihološkog prostora. Zbog toga se psihologija u svojim različitim disciplinarnim granama bavila pitanjima koja su od posebnog značaja za reproduktivno ponašanje žena i muškaraca, a ranih sedamdesetih godina

XX veka razvila se nova grana psihologije – *populaciona psihologija*. Ona se konsolidovala oko studija usmerenih na istraživanja individualnih problema u reproduktivnom ponašanju i ponašanju u regulaciji reprodukcije, istraživanja koja su se mogla razvrstati između klasičnih psiholoških istraživanja i primenjene prakse (Kapor Stanulović 1988). Iako je ovo nesumnjivo ukazivalo da se u psihologiji razvila svest o dubokoj psihološkoj utemeljenosti ključnih pitanja i problema u reproduktivnom ponašanju, kada je reč o našoj sredini nije se dogodio „istraživački bum” koji bi pratio narasle i sve složenije probleme.

Takođe, od osamdesetih godina XX veka u psihologiji se razvila još jedna posebna disciplina – porodična psihologija. Ona kao jedan od predmeta svog proučavanja obuhvata i aspekte reproduktivnog ponašanja koji odražavaju porodične kontekstualne faktore kao što su porodične vrednosti i porodične interakcije (na primer, tema maloletničke trudnoće i roditeljstva, broja dece u porodici i dinamike porodičnih interakcija, sterilitet i dinamika partnerske relacije, i sl.). Porodična psihologija bavi se ljudskim funkcionisanjem i rešavanjem problema na temelju sistemske epistemologije koja težište stavlja na razmatranje ljudske interakcije u kontekstu/matrici individualnih, interpersonalnih, sredinskih/makrosistemskih i sociokulturnih datosti. Raznolikost formi porodičnog života koje postoje u savremenim uslovima života, kao i složenost interakcija koje se tokom različitih faza životnog ciklusa odvijaju između različitih formi porodica i vanporodičnih sistema, učinili su da se oblast porodične psihologije vrlo brzo širi. Tako ona danas obuhvata kliničke, naučne i obrazovne perspektive, kao i perspektive koje usmeravaju kreiranje politika relevantnih za različite aspekte i forme porodičnog života (Kaslov 2010). Ilustracije radi, jedna od tema koja se produbljno razmatra u okviru ove oblasti jeste tema šta nekoga čini roditeljem – da li genetika (obezbeđivanje genetskog materijala), da li gestacija (trudnoća i rađanje), ili namera da se stvori, odneguje i odgaji novo ljudsko biće (protivstavljanje prirodnog roditeljstva i roditeljstva zasnovanog na staranju). Posebno se razmatra specifičnost položaja žena i muškaraca u svakom od ovih pluralistički postavljenih okvira poimanja roditeljstva (Bayne and Kolers 2003). Takođe, važne istraživačke teme tiču se načina prihvatanja uloge pola i reproduktivnog ponašanja (Yaremko and Lawson 2007), kvaliteta

uspostavljenih obrazaca osećajne vezanosti (*patterns of attachment*) i odnosa prema trudnoći i materinstvu/očinstvu (Stern and Bruschweiler Stern 1998).

Evoluciona psihologija predstavlja model kompleksne nauke koja povezuje i integriše ideje iz drugih psiholoških disciplinarnih polja (na primer, kognitivne psihologije, socijalne psihologije), ali i iz evolucione biologije. Prema mišljenju Kenrika i saradnika (Kenrick et al. 2003), takav pristup može pomoći u pojašnjavanju nekih dugo prisutnih konfuzija o interakcijama između individualnih razlika i situacionih pritisaka i obogatiti nas uvidima o procesima organizam–sredina razmena, tj. razmena koje se odvijaju duž koevolucije na liniji geni–kultura. Kada je reč o reproduktivnom ponašanju, najznačajnije teme kojima se bave stručnjaci u ovoj oblasti su: strategije biranja partnera (muške i ženske), prostorno-fizička dostupnost partnera (takozvani „*mating pool*”), lični i partnerovi stadijumi u reproduktivnom ciklusu, varijacija okolnosti u sredini, udvaranje i partnersko povezivanje.

Kao jedan od pet ključnih domena čovekovog funcionisanja omeđen uočljivim i specifičnim neurofiziološkim, odnosno neurohormonskim sistemima koji regulišu adaptivno ponašanje, jeste domen selekcije i održavanja pristupa visoko vrednovanim partnerima. Ovaj, kao i ostala četiri domena, ima domen – specifična pravila odlučivanja (Kenrick et al. 2003). Analizirajući rezultate većeg broja neurofizioloških i socijalno-psihološki usmerenih istraživanja, Kenrik i saradnici zaključuju da postoje dva sistema ponašanja – privlačenja partnera i zadržavanja partnera. Oni treba da se razmatraju odvojeno iako kao zajednički imenitelj/adaptivni problem imaju cilj označen kao briga o rezultujućem potomstvu. S obzirom da je diferencijalna reprodukcija u srcu prirodne selekcije, odluke u vezi partnera su od centralne adaptivne vrednosti. Isti autori ističu da je biranje partnera obeleženo, s jedne strane, informacijama o dostupnosti partnera u socijalnom polju jedinke a, s druge strane, polom jedinke – zbog veće roditeljske investicije od strane žena (nalaz koji važi za sve vrste sisara), cena loše odluke za njih ima veću težinu nego za muškarce. Dakle, u domenu biranja partnera polovi imaju drugačije pragove odlučivanja. Međutim, ključni adaptivni problem za oba pola i tema koja svojom važnošću prevazilazi temu izbora partnera je održavanje partnerske relacije s poželjnim partnerom. Pravila odlučivanja u pogledu očuvanja/završavanja relacija i u ovom segmentu su drugačija za muškarce

nego za žene. Jedan od zaključaka je da nisu sve relacije jednako poželjne (Belsky 1997), niti će svi partneri biti jednako motivisani da očuvaju datu relaciju (Kenrick et al. 2003, 9) što pojačava značaj izbora partnera, posebno za žene.

Pristup evolucione psihologije ilustrovaćemo primerom istraživanja Berezeckog, Vorosa i saradnika (Bereczkei et al. 1997), koji su, koristeći 1.000 usamljeničkih oglasa, pokušali da naprave detaljnu analizu crta muškaraca i žena koji se nude ili traže u „cenkanju” (*trade offs*) oko reproduktivnih vrednosti. Merenjem su obuhvaćene 42 crte povezane sa fizičkom privlačnošću, finansijskim mogućnostima, statusom zanimanja, domaćinskim veštinama, dužinom relacije koja se traži i bračnim statusom. Jedan od nalaza ovog istraživanja je da su žene vrednovale crte povezane sa porodičnom posvećenošću potencijalnog partnera više nego njegove materijalne mogućnosti i resurse; muškarci koji su imali manje materijalne resursa više su nudili crte domaćinskih vrednosti i direktno ili indirektno očinsko investiranje. U kontekstu kratkoročnih veza muškarci su više vrednovali fizičku atraktivnost, a žene partnere sa više materijalnih resursa u poređenju sa onima koji tragaju za dugoročnim vezama. U kontekstu dugoročnih veza oba pola značajno naglašavaju znake porodične posvećenosti pre nego one koje se tiču materijalnih resursa ili fizičke privlačnosti.

Feministička psihologija je pluralistička nauka po svom poreklu, razvila se iz različitih specijalističkih oblasti psihologije, ali istovremeno uključuje i čitav spektar feminističkih perspektiva. Feministička psihologija je razvijena na tekovinama postmodernizma i kritičke psihologije a organizovana je oko neslaganja sa psihološkom dogmom o ženi. U tom smislu, feministička psihologija je dovela u pitanje: (1) bazična znanja o ženi „proizvedena” u psihološki fundiranim teorijama o čovekovom funkcionisanju i razvoju, (2) bazične prakse u istraživanju i terapijskom radu sa pojedincima, parovima i porodicama i (3) diskriminatorski tretman žena u profesiji. Jedan deo psihologa (uglavnom žena) koji svoj rad pozicionira u ovom polju veruje u tradiciju empirijskog dokazivanja i shodno tome radi na „proizvođenju” tačnije slike o psihologiji žene potkrepljene naučnim dokazima (Hare Mustin and Marecek 1988; Eagly 1995; Hyde 2005). Autorke koje su razvijale ovaj pristup uspele su u produkovanju istraživačkih podataka koji su uticali na socijalnu politiku,

legalni status, seksualno uznemiravanje i nasilje, pitanja abortusa i slično. Takođe, one su uspele da ukažu na to da je pol istraživača bitan i da se mora uzeti u obzir pri tumačenju rezultata. Drugi deo feministički orijentisanih psihologa pažnju usmerava na kritičku analizu postojećih teorijskih pristupa i praksi rada. Ovako orijentisane autorke, na primer, ukazuju na to da je pitanje polnih uloga (*gender*) potrebno staviti u okvir multikulturnog proučavanja jer su i polne uloge i etnicitet proizvod socijalnih verovanja i socijalnih praksi. Stoga se razmatranje problema vezanih za polne uloge i reproduktivno ponašanje ne mogu adekvatno objasniti bez uzimanja u obzir etničkog, kulturnog, socijalno-klasnog i generacijskog okvira (Trotman Reid 2002). Takođe, u ovom okviru Goldner (Goldner 1995) elaborira stanovište u okviru koga koncept uloge pola (*gender roles*) pozicionira kao zajedničkog neprijatelja žene i muškarca jer predstavlja kliše koji egzistira unutar drugog, šireg klišea stereotipiziranja polnih uloga, što je dehumanizujući teret i za žene i za muškarce.

PSIHOLOŠKI PRISTUP: PROFESIONALNA SCENA SRBIJE

U našoj stručnoj javnosti osamdesete godine 20. veka bile su godine značajnijeg otvaranja ove teme (Kapor Stanulović 1975), a potom su sledile studije rađene pod okriljem Medicinskog fakulteta u Novim Sadu (Milosavljević 1988). U ovoj studiji značajno mesto imalo je razmatranje psiholoških aspekata prirodnog priraštaja, kao i psihosocijalnih određenja pojave (Kapor Stanulović 1988). Nila Kapor Stanulović je u svojim razmatranjima obuhvatila i teme psihološkog iskustva abortusa i odraza tog iskustva na mentalno zdravlje žena (Kapor Stanulović 1972; Kapor Stanulović and David 1999).

Osnovne postavke porodične psihologije, od 2000. godine u svojim radovima afirmiše Nada Polovina (Polovina 2011), prvo kroz akciono istraživanje i preventivni program usmeren na odlučivanje o broju dece u porodici (Polovina 2001a; 2001b), a potom i u složenom istraživanju psiholoških aspekata (način prihvatanja uloge pola i kvalitet iskustava osećajne vezanosti) odlučivanja o budućem roditeljstvu (Polovina 2004). Predmet analize ove autorke bile su i karakteristike vanbračnog rađanja, tačnije karakteristike vanbračnih majki sa refleksijama na njihov položaj u porodici porekla i na moguće ostvarenje regulacije viđenja deteta i drugog roditelja (Polovina 2005). Praksa rada sa

porodicama, posebno u periodu predrazvodnih kriza i tokom procesa razvoda i u istraživanjima naših autora (Polovina i Žegarac 2005) potvrđuje poznate nalaze stranih studija da je početni „zaplet” u problematičnim partnerskim relacijama neretko vezan upravo za kontekst odluke o neplaniranoj/„zadesnoj” trudnoći i sledstvenu dinamiku partnerskih odnosa. U istraživanju koje su realizovale Polovina i Žegarac utvrđeno je da se jedna četvrtina parova razvodi u ranoj fazi braka (u prvih 5–9 godina), da je razvod (za parove koji imaju decu) verovatniji kod partnera koji imaju samo jedno dete, kao i to da je u dve trećine slučajeva majka ta koja posle razvoda preuzima brigu o detetu/deci, što stvara životni kontekst koji umnogome „opredeljuje” njeno buduće funkcionisanje u reproduktivnom domenu (ibid.).

Posebnu grupu psiholoških studija čine studije o abortusu, njegovim nepovoljnim efektima (akutni stres i/ili posttraumatski sindrom), posebno težini ovog iskustva u periodu adolescencije i neophodnosti što ranijeg psihoedukativnog informisanja mladih devojka. (Stanković 2007; Velikić i sar. 2010). U jednom od istraživanja utvrđeno je da se polovina ukupnog broja trudnoća u adolescenciji javlja tokom prvog meseca, odnosno u prvih šest meseci seksualne aktivnosti, kao i da u 90% slučajeva trudnoće nisu ni planirane ni željene, a polovina ih završava abortusom (Stanković 2008).

FEMINISTIČKI OKVIR RAZMATRANJA PROBLEMA

Feministička misao/kritika (porodice, roditeljstva) počiva na dekonstrukciji pojmova (porodica, roditeljstvo) a to znači, kako ističe Anđelka Milić „da posmatranje organizuje kroz pukotine, razdore i nataložene protivurečnosti koje egzistiraju i formiraju posebne komplekse porodičnog života i odnose između njih” (Milić 2007, 174). Ista autorka ukazuje i na to da se „feminizam zalaže za uklanjanje brojnih predrasuda koje su se u dosadašnjem istorijskom razvoju nataložile unutar porodice i oko nje” (ibid., 71).

Feminističkom pristupu u razmatranju teme reproduktivnog ponašanja posebno mesto daje činjenica da roditeljstvo nije polno neutralna pojava, i da su očinstvo i majčinstvo bitno različiti ne samo biološki već i kao psihološko iskustvo i društvena uloga. Tema reproduktivnog ponašanja i institucija „majčinstva i očinstva” središnja je tema feminističkih razmatranja tokom

celokupne istorije razvoja feminističkog pokreta i feminističke misli. Iako se težište razmatranja menjalo – ključna tačka razmatranja je ostala ista a to je pitanje trošenja, tačnije iscrpljivanja ženskih resursa budući da su u svim fazama realizacije prokreacije napor i težina odgajanja dece i rešavanja brojnih problema više na strani žena nego muškaraca (Snitou 2001; Blagojević 1996). Ova nesimetričnost i neravnopravnost u nivou muško-ženskog partnerstva samo odražava, ali u isto vreme i održava, širi društveni obrazac patrijarhalno utemeljenih odnosa koji normira i definiše ženski i muški stereotip polnih uloga, u kojima značajan deo ženskog rada (rad u kući koji uključuje i rad vezan za podizanje dece) nije adekvatno vrednovan.

Tokom razvoja feminističke misli pitanje rađanja i materinstva bilo je stalno prisutna tema (Snitou 2001), mada se okvir razmatranja teme menjao kroz vreme. U fazi ranog feminizma ključna tema bila je prepoznavanje materinstva kao osnovnog zanimanja žene i neizabrane društvene datosti s jedne strane (patrijarhalna institucija „majčinstva”) i prepoznavanje želje žena za oslobađanjem od takve datosti s druge strane. Kako ističe En Snitou (Ann Snitow), u ovoj fazi težište je bilo na kritici materinstva („napadanje” patrijarhalne institucije „majčinstva”) u kontekstu prava na samostalnost i samorazvoj. U početnoj fazi modernog feminizma iskustvo rađanja postavlja se u kontekst izbora i prepoznavanje različitosti kulture onih koji su odlučili da imaju decu i onih koji su odlučili da ih nemaju. U razvijenoj fazi modernog feminizma težište je na odvajanju iskustva materinstva od patrijarhalne institucije „majčinstva” (žena može biti i majka i samostalna). Upoređujući stara (XIX vek) i nova iskustva (XX vek), En Snitou zaključuje da „se može jasno videti da je materinstvo društvena institucija koja se menja, niz praksi sa sopstvenom istorijom. Ali unutar individualnih života, ove promene su često nevidljive” (Snitou 2001, 17).

Aktivnosti savremenih feministkinja u odnosu na temu reproduktivnog ponašanja kreću se u dva pravca: jedan je politička angažovanost i zastupanje prava žena u domenu materinstva, a drugi stručno-teorijske rasprave o prirodi iskustva majčinstva i o pitanjima odnosa majčinstva i identiteta žene. Ovaj društveni pokret postao je najglasniji i najbogatiji na kraju XX veka. Kada je u pitanju politička angažovanost i zastupanje prava – pitanje jednakosti, tj. nejednakosti je centralna tema, a najproblematičnija

oblast po pitanju jednakosti upravo je odgajanje dece kao oblast biološke specifičnosti koja utiče na društveni položaj žene. Druga centralna tema i zahtev modernog feminizma vezana je za prekid trudnoće i pravo na abortus. U okviru etičke analize problema prekida trudnoće, feministkinje ističu da se odluka o rađanju/ne-rađanju deteta mora razmatrati i zasnivati na stvarnim uslovima u kojima žene žive, uslovima koji obično nisu izabrani već nametnuti od društva (Polak Pečeski 2001, 46). Ti uslovi su, od perioda industrijske revolucije pa nadalje obeleženi i neophodnošću rada van kuće u funkciji poboljšanja kućnog budžeta. Mada je rad izvan domaćinstva bio i jedan od puteva emancipacije žena, on je postao konkurentan radu u kući i odgajanju dece u smislu iscrpljivanja ženskih resursa i trošenja vremena kao posebnog i specifičnog ljudskog resursa (teškoće usklađivanja različitih uloga). Tako tema ravnopravnosti među polovima u kontekstu razmatranja reproduktivnog ponašanja uključuje afirmaciju ideje o pravičnijoj raspodeli rada u domaćinstvu i u procesu odgajanja dece.

Drugi pravac razvoja i aktivnosti, koji se javlja tek pojavom modernog feminizma devedesetih, jesu stručno-teorijska razmatranja o prirodi iskustva materinstva i pitanjima identiteta, tj. specifičnog razvoja ličnosti žene. Ta razmatranja idu u pravcu uobličavanja feminističke teorije čije su najistaknutije predstavnice Nensi Čodorov (Chodorow 1978) i Karol Giligan (Gilligan 2001). Obe autorke su psihološkinje, a njihov rad i teorijsko empirijska razmatranja integrišu feminističku perspektivu pristupa problemu i psihološku orijentaciju u fokusiranju nivoa problema kojima se bave – a to je praksa materinstva, razvoj ličnosti i donošenje odluka vezanih za trudnoću i rađanje.

Čodorov je ukazala na to da asimetričnosti u procesu negovanja i razvoja dece (majke su te koje odgajaju decu bez obzira na njihov pol) stvara dve psihosocijalno različite sredine razvoja: za dečake (težište je na odvajanju od primarnog negovaoca/majke da bi se razvio sopstveni identitet pola) i za devojčice (identitet pola se razvija u kontinuiranoj povezanosti sa primarnim negovaocem/majkom), što je koren brojnih razlika u kasnijem razvoju. Jedna od tih razlika je i razlika u pristupu i principima odlučivanja, pa i donošenja odluka u sferi reproduktivnog ponašanja. Pošavši od postavki Čodorov, Karol Giligan je kritički preispitivala prethodne dominantne teorije psihološkog razvoja jedinke (pre svega, Frojdovu) i argumentovala da su opšteprihvaćeni

koncepti psihološkog razvoja jedinke skicirani po šemi muškog razvoja i iskustva (dominantna tema je separacija i autonomija). U tom smislu, opisi psihološkog razvoja devojčica i žena su odmeravani prema modelu muškog razvoja (tipičan primer je takozvani *Elektra kompleks*), a samim tim su stavljeni u okvir nedostatnosti. Giligan je konstruisala model o dve različite putanje psihološkog razvoja – muškoj i ženskoj, i elaborirala tačke najveće udaljenosti i najvećeg približavanja žena i muškaraca tokom različitih faza životnog ciklusa, što uključuje i brojne razlike u pristupu pitanjima ponašanja i odlučivanja o reproduktivnom ponašanju (Gilligan 2001). Detaljan prikaz rada ove dve autorke prevazilazi okvire rada. Osnovne smernice njihovih feminističkih teorijskih postavki predstavili smo kao ilustraciju opsega i konteksta u kome se tema reproduktivnog ponašanja elaborira u kontekstu feminističkog pristupa.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Opšte je prihvaćeno stanovište da odluka da li ćemo imati ili nećemo imati potomstvo spada u biološki i psihološki najličnije i posebno važne životne odluke – one koje opredeljuju čovekov budući životni tok a potencijalno i kvalitet i smisao njegovog života. Takođe, individualne odluke i reproduktivno ponašanje povezani su sa razvojem i prosperitetom socijalne grupe kojoj pojedinac pripada, i u tom smislu su od značaja za funkcionisanje šire društvene zajednice. Bavljenje temom reproduktivnog ponašanja neizbežno otvara temu muško-ženske različitosti (od biološke do razlike u društvenom oblikovanju uloga) i pitanje je kakve su implikacije tih različitosti na odlučivanje o rađanju/nerađanju, i na tok podizanja dece.

Poznate i višestruko naučno i stručno dokumentovane implikacije su: (a) majčinstvo i očinstvo su različita iskustva – ne samo u pogledu sklopa psihosocijalnih činilaca koji određuju ulazak u roditeljstvo već, pre svega, u pogledu ishoda u svakodnevnom i ukupnom životnom funkcionisanja; (b) u svim fazama razvoja potomstva, teret roditeljstva je više na ženama; (c) razlike u životnim ishodima koji se razvijaju s obzirom na roditeljstvo naročito su izražene kada je reč o ženama koje žive u siromaštvu i/ili samohranim majkama. Neravnopravnost utkana u matrice svakodnevnog života sagledana u široj i dugoročnoj perspektivi umanjuje razvojne potencijale, ne samo žena već i sredine u kojoj žive.

U skladu s tim možemo reći da je interes i društva i pojedinaca koji u tom društvu žive da, u ime odgovornog odnosa prema budućnosti, posvete potrebnu pažnju i ulože više napora da se nejednakosti zasnovane na polu umanje do potpunog izjednačavanja muškaraca i žena u svim aspektima odgovornosti u sferi reproduktivnog ponašanja. Ova normativno postavljena konstatacija ima status ideala kome se teži i ka kome vode brojni koraci. Jedan od njih je mapiranje problema i pravaca potrebnog delovanja. U tom smislu, materijal predstavljen na prethodnim stranicama daje mogućnost da se sagleda širok opseg tema i problema koji se tiču različitih aspekata reproduktivnog funkcionisanja. Takođe, ponuđeni materijal odslikava složenu i višeslojnu prirodu pojedinačnih tema (na primer, tema odluke o rađanju/nerađanju) koje se razmatraju i sagledavaju iz različitih uglova u više različitih disciplinarnih polja. Mišljenja smo da tematsko povezivanje kroz interdisciplinarnu saradnju i moguća zajednička istraživanja otvara put za istovremeno obuhvatno i produbljeno ovladavanje pojedinačnim problemskim poljima. Iako, načelno, postoji mogućnost povezivanja istraživačkih rezultata i razmišljanja, to je više izuzetak nego praksa, posebno u stručno-naučnom prostoru Srbije. Fragmentacija i u pogledu tematskog usmerenja i u pogledu naučno-stručnih resursa umanjuje mogućnost da se postave čvrsti temelji za kreiranje stabilnih i dugoročnih politika delovanja.

LITERATURA

- Bayne, Tim, and Avery Rolers. 2003. „Toward a Pluralistic Account of Parenthood.” *Bioethics* 17(3): 221–242.
- Belsky, Jay. 1997. „Attachment, Mating, and Parenting: An Evolutionary Interpretation.” *Human Nature and Interdisciplinary Biosocial Perspective* 8: 361–381.
- Berezkei, Tomas, Silvia Voros, Agnes Gal, and Laslo Bernath. 1997. „Resource, Attractiveness, Family Commitment - Reproductive Decision in Human Mate Choice.” *Ethnology* 103(8): 681–699.
- Bjornberg, Ulla, and Jirgen Sass. 2001. *Families with Small Children in Eastern and Western Europe*. Hants: Aldershot.
- Blagojević, Marina. 1993a. „Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (Ideo).” *Sociologija* 45(3): 321–484.

- Blagojević, Marina. 1993b. „Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva (II deo).” *Sociologija* 45(4): 525–585.
- Blagojević, Marina. 1996. „Roditeljstvo kao smisao.” *Socijalna misao* 9/10: 18–36.
- Blagojević, Marina. 1998. „Stanovništvo i razvoj.” U *Socijalna politika u tranziciji*, ur. Milosav Milosavljević, 41–65. Beograd: CPA i Socijalna misao.
- Čodorov, Nensi. 2001. „Reprodukcija materinske uloge.” U *O rađanju*, ur. Biljana Dojčinović Nešić, 30–36. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Eagly, Alice. 1995. „The Science and Politics of Comparing Woman and Man.” *American Psychologist* 50(3): 145–159.
- Gidens, Entoni. 2005. *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Gilligan, Carol. 2001. *In a Different Voice – Psychological Theory and Women’s Development*. Harvard: Harvard University Press.
- Goldner, Virginia. 1995. „Family Therapy May Be Hazardous to Your Health.” *Networker* 9(6): 19–23.
- Hare-Mustin, Rachel, and Jeanne Marecek. 1988. „The Meaning of Difference.” *American Psychologist* 43(6): 455–464.
- Holloss, Marida, and Laura Bernardi. 2009. „Post-Socialist Uncertainty: Child-bearing Decision in Hungary.” *Ethnology* 48(4): 315–336.
- Hyde, Janet. 2005. „The Gender Similarities Hypothesis.” *American Psychologist* 60: 581–592.
- Jacques, Jeffrey. 1998. „Changing Marital and Family Patterns – A Test of the Postmodern Perspective.” *Sociological Perspectives* 41(2): 381–413.
- Kapor Stanulovic, Nila. 1972. „Three Phases of the Abortion Process and Its Influence on Women’s Mental Health”. *American Journal of Public Health* 62(7): 906–915.
- Kapor Stanulović, Nila. 1975. „Brak i porodični odnosi sa posebnim osvrtom na reproduktivno ponašanje u braku.” *Stanovništvo* 3/4(1–2): 127–145.
- Kapor Stanulović, Nila. 1988. „Dosadašnja istraživanja psiholoških varijabli relevantnih za populacionu politiku u Vojvodini.” U *Prirodni priraštaj u SAP Vojvodina i faktori koji na njega utiču*, ur. N. Milosavljević, 157–166. Novi Sad: Medicinski fakultet.
- Kapor Stanulović, Nila, and Henry Philip David. 1999. „Former Yugoslavia and successor states.” In *From Abortion to Contraception: Resources to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*, ed. H. P. David, 279–296. Westport-London: Greenwood.

- Kaslov, Nancy. 2010. „Past, Present, and Future.” *Journal of Family Psychology* 24(1): 1–4.
- Kennedy, Paul. 1994. *Preparing for the Twenty-first Century*. Suffolk: Fontana Press.
- Kenrick, Douglas, Norman Li, and Johnatan Butner. 2003. „Dynamical Evolutionary Psychology: Individual Decision Rules and Emergent Norms.” *Psychological Review* 110(1): 3–28.
- Levine, James, and Todd Pittinsky. 1997. *Working Fathers: New Strategies For Blancing Work and Family*. Reading: Adison-Wesley Publishing Co.
- Milić, Anđelka. 1988. „Porodica: dijalog sociologije i istorije.” U *Rađanje moderne porodice*, ur. Anđelka Milić, 5–43. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milosavljević, Nikola, ur. 1988. *Prirodni priraštaj u SAP Vojvodina i faktori koji na njega utiču*. Novi Sad: Medicinski fakultet.
- Polak Pečeski, Rozalind. 2001. „Namerni prekid trudnoće: feministička etička analiza.” U *O rađanju*, ur. Biljana Dojčinović Nešić, 43–49. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Polovina, Nada. 2001a. *I ja želim nekog svog (psihološko razmatranje problema nataliteta)*. Novi Sad: Izvršni odbor skupštine grada i Futura publikacije.
- Polovina, Nada. 2001b. „Partnerstvo za budućnost – ključni pravac pronatalitetnog delovanja.” *Socijalna misao* 2-3: 119–126.
- Polovina, Nada, i Maja Žegarac. 2007. „Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije.” *Sociološki pregled* 41(3): 397–410.
- Polovina, Nada. 2004. *Tok razvoja orijentacije ka roditeljstvu*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Polovina, Nada. 2005. „Demografski rast u kontekstu razvoda braka i vanbračnog partnerstva.” *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 121: 325–333.
- Polovina, Nada. 2011. *Porodica u sistemskom okruženju*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Rajković, Ljubica. 2002. *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rašević, Mirjana, and Katarina Sedlecki 2009. „The abortion issue in Serbia.” *European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* 14(6): 385–390.
- Reher, David. 1998. „Family Ties in Western-Europe Contrasts.” *Population and Development Review* 24(2): 203–271.

- Renner, Tanja. 2009. „Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice.” U *Porodica u Srbiji danas u komparativnoj analizi*, ur. Anđelka Milić i Smiljka Tomanović, 29–40. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Republički zavod za statistiku. 2007. *Bilten. Podaci za Srbiju i Crnu Goru, 2006*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku. 2009. *Demografski godišnjak*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Žene i muškarci u Srbiji 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Risman, Barbara, and Danette Sumerford Johnson. 1998. „Doing It Fairly: Understanding Feminist Marriage.” *Journal of Marriage and the Family* 60(1): 23–40.
- Snitou, En. 2001. „Feministička analiza materinstva.” U *O rađanju*, ur. Biljana Dojčinović Nešić, 11–17. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Stanković, Biljana. 2007. „U susret promociji reproductivnog zdravlja mladih.” *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 39(2): 383–396.
- Stanković, Biljana. 2008. „Abortusi u adolescenciji – između znanja, stavova i ponašanja.” *Socijalna misao* 15(1): 35–46.
- Stern, Daniel, and Nadia Bruschiweiler Stern. 1998. *The Birth of Mother*. New York: Basic Books.
- Thévenon, Olivier. 2008. „Family Policies in Developed Countries: Contrasting Models.” *Populations and Societies* 448: 1–4.
- Townsend, John. 2003. „Reproductive Behavior in the Context of Global Population.” *American Psychologist* 58: 197–204.
- Trotman Reid, Pamela. 2002. „Multicultural Psychology: Bringing Together Gender and Ethnicity.” *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 8(2): 103–111.
- UNICEF. 1999. „The Progress of Nations 1999 – Statistical Tables.” UNICEF. <http://www.unicef.org/pon99/stat1.htm>
- Vukelić, Jelka, Aleksandra Kapamadžija, i Biljana Kondić. 2010. „Ispitivanje faktora rizika akutne reakcije na stres izazvane abortusom.” *Medicinski pregled* 63(5–6): 399–403.
- Yaremko, Sarah, and Karen Lawson. 2007. „Gender, Internalization of Expressive Traits, and Expectations of Parenting.” *Sex Roles* 57: 675–687.

Primljeno: 08.02.2013.

Prihvaćeno: 22.04.2013.

Four Ecosystemic Factors in Reproductive Behavior

NADA POLOVINA

Institute for Pedagogical Research, Belgrade

Summary: The purpose of this paper on the phenomenon of reproductive behavior is to point out the complexity of the topic and the importance of multidisciplinary approach to it and towards creating policies within this domain. We analyze this subject by leaning on the systemic approach in science, emphasizing wholeness and interconnectedness between different levels of system/context (micro, meso and macro levels) within the framework of a given life reality and observable types of individual, family or group behavior. In the spirit of this approach and in conjunction with the stated purpose, the phenomenon of reproductive behavior is first thematically positioned in the network of different ecosystemic factors of influence, setting apart for a more detailed analysis four disciplinary frameworks with four corresponding approaches to the reproductive behavior. These are: demographic approach (questions of dynamics of population growth and decline, structure of reproductively active population etc.), sociological approach (questions of conditions of social life and the norms which define the preferred lifestyles), psychological (motivation for parenthood, individual attitude towards one's sexuality and the role of sex) and the feminist approach to the subject. The paper indicates that the borders between these disciplinary frameworks are often fluid and their overlaps numerous, also that particular links are being created between them.

Key words: reproductive behavior, ecosystemic factors, demographic factor, sociological factor, psychological factor, feminism, reproductive behavior